

УДК 372.882

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-210-24>

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: РЕЦЕПЦІЯ В ШКОЛІ

TARAS SHEVCHENKO: RECEPTION AT SCHOOL

Кошова І.О.,

orcid.org/0009-0001-4304-5925

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української літератури та компаративістики

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,

учитель-методист

У статті подані методичні рекомендації щодо проведення уроку української літератури, присвяченого вивченню творчості Тараса Шевченка (на прикладі уроку в 5 класі). Проаналізовано модельні навчальні програми «Українська література. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти, підручники з української літератури для 5 класу, що відповідають модельним навчальним програмам. Акцентовано на важливих моментах, які варто враховувати вчителям у своїй роботі. Зосереджено увагу на тому, що урок української літератури має бути не лише інформативним, але й цікавим. Вказано на основні методи, прийоми, форми роботи під час аналізу поетичних творів. Підкреслено важливість застосування біографічного методу, адже знання цікавих фактів біографії, особистого життя митця, які пов'язані з появою твору, привертають увагу учнів до тексту, роблять його зрозумілішим, виводять на глибший рівень інтерпретації. Наголошено, що на уроці літератури має бути створена особлива поетична атмосфера, аби відбулася зустріч учня/учениці з художнім текстом; учитель має переживати й читати текст так, аби учні відчули глибину поетичного слова, заразилися почуттями й емоціями, які переживав автор у момент творчості. Представлено зразок інтерпретації тексту поезії Тараса Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» Вказано на особливості засвоєння теоретико-літературних понять. Наголошено, що слід уникати непроілюстрованого засвоєння слів-термінів, які мають бути тісно пов'язані з аналізованим текстом, логічно вплітатися в загальну канву уроку, а не подаватися окремо. Запропоновано цікаві форми роботи на уроці української літератури, як-то: повільне читання вірша «під мікроскопом», словесне малювання, складання звуко-кольорової діаграми, складання партитури вірша, асоціативні малюнки, візуалізація поезії (артурок).

Ключові слова: школа, програма, біографічний метод, ліричний герой, лірика, візуалізація, колір, звук, образ, прозова мова, віршова мова, метафора, порівняння.

This article presents methodical recommendations concerning the conduction of Ukrainian literature lessons devoted to the study of Taras Shevchenko's work (on the example of lessons in the 5th grade). Model educational programs "Ukrainian literature. 5th - 6th grades" are analysed for institutions of general secondary education, textbooks of Ukrainian literature for the 5th grade that correspond to model curriculum. Emphasis is focused on the essential points that teachers should consider in their work. Attention is concentrated on the fact that lessons of Ukrainian literature should be not only informative, but also interesting. The main methods, techniques, forms of work during the analysis of poetic works are indicated. The importance of using the biographical method is emphasized, because the knowledge of interesting facts of biography and personal life of the artist, which are connected with the advent of the work and to draw the attention of students to the text, make it more understandable, and lead to a deeper level of interpretation. It is highlighted that a special poetic atmosphere should be created in the literature lesson to create a meeting of a student with an artistic text; the teacher must experience and read the text in such a way that the students feel the depth of the poetic word, become infected with the feelings and emotions that the author experienced at the time of creation. A sample of the interpretation of the text of Taras Shevchenko's poetry "A little cloud floats behind the sun..." is presented. The peculiarities of learning theoretical and literary concepts are indicated. It is emphasized that unillustrated learning of word-terms should be avoided, which should be closely related to the analyzed text, logically woven into the general canvas of the lesson, and cannot be presented separately. Interesting forms of work are proposed in the lesson of Ukrainian literature, such as: slow reading of a poem "under a microscope", verbal drawing, creating a sound-color diagram or making a score for a poem, associative drawings, visualization of poetry (arturok).

Key words: school, program, biographical method, lyrical hero, lyrics, visualization, color, sound, image, prose language, poetic language, metaphor, comparison.

Постановка проблеми. З постаттю Тараса Шевченка наші учні починають знайомитися ще в початковій школі. Поглиблено ж вивчають у 9 класі, а в 11-ому дізнаються чимало нового, читаючи твір Ю.Андруховича «Shevchenko is ok». Проте помічаємо, що, прийшовши й на перший курс університету, творчість Тараса Шевченка мало знають і не надто глибоко розуміють.

Аналіз джерел. У 5 класі автори модельної навчальної програми «Українська література. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти (Архипова В.П., Січкара С.І., Шило С.Б.) [1] пропонують для обов'язкового вивчення твори Тараса Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...», «Садок вишневий коло хати...», «Над Дніпровою сагою» (2 твори на вибір учителя). «Учіться, читайте...» (уривок із поеми «Послання») і «Зоре моя вечірняя...» (уривок з поеми «Княжна») пропонують для обов'язкового вивчення автори модельної навчальної програми Яценко Т.О., Пахаренко В.І., Слижук О.А та ін. [2] «За сонцем хмаронька пливе» і «Садок вишневий коло хати» передбачені для вивчення в програмі Чумарної М.І. й Пастушенко Н. М. [3] Усі тексти Шевченкових поезій визначені авторами дуже слушно, всі вони глибокі й високохудожні.

Серед очікуваних результатів навчання, які можуть досягти учні й на яких має акцентувати вчитель, названо уміння декламувати, відчувати поезію й виокремлювати образ ліричного героя, характеризувати особливості віршованої форми, розрізняти тексти різних стилів, типів та жанрів, розпізнавати основні виражальні засоби, висловлювати власні почуття, враження, викликані прочитаним, своє ставлення до зображених у поезії явищ, характеризувати вплив інтонації та засобів виразного читання на сприйняття змісту тексту, пояснювати вплив прочитаного тексту на формування власного естетичного смаку, читацьких інтересів і т.д. [1]. Як же досягти цього? Які методи й прийоми, які форми роботи має обрати вчитель, щоб отримати якнайкращі результати? Пошук відповідей на ці **актуальні питання** й стане **метою** цієї студії.

Виклад основного матеріалу. Мені здається, що завдання вчителя полягає не лише в тому, щоб навчити, а й у тому, щоб зацікавити, викликати непідробний інтерес, щоб урок літератури був не «нудною укрліт», а «моїм улюбленим уроком». Цю мету я ставлю перед собою і перед студентами, майбутніми вчителями. Для прикладу я обрала урок на тему: «**Лірика. Види лірики (про природу, про рідний край). Картини довколишнього світу, природи в поезіях Тараса Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» (5 клас).** На цьому уроці учні мають дізнатися про ліричний твір, його особливості, про види лірики, про те, хто такий ліричний герой, відкрити для себе художні засоби (метафору, персоніфікацію).

Крім того, діти мають познайомитися з віршем Т.Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...», відчутти глибину поетичного слова, зрозуміти поезію, відчитати разом з учителем її глибинні сенси; учитель має сприяти розвиткові чуття поетичного слова, формувати глибокий внутрішній світ дитини. Для реалізації цих завдань на уроці має бути створена особлива поетична атмосфера. Хочу наголосити, що вчитель має переживати й передавати текст щоразу як уперше, скільки б разів не доводилося його читати, адже для учнів він справді звучить уперше. І від першого натхненного прочитання його учителем залежить їхнє враження, сподобається він їм чи ні, захочуть вони його вивчити чи ні. Своїм учням (і в 5 класі, і у 8-ому, і в 10-ому, й в 11-ому) я завжди пропоную слухати поезію із заплющеними очима. Після прочитання робимо паузу, розплющуємо очі й ділимося враженнями, що побачили, які картини малювалися перед їхнім внутрішнім зором, що відчували, які пережили емоції, які кольори постали в уяві.

На початку уроку варто з'ясувати, як діти розуміють різницю між прозовою і віршованою мовою, у підручнику для цього є чудовий хитрик [4, 126]. Далі констатуємо, що поезію «За сонцем хмаронька пливе...» написав Т.Шевченко. З'ясуємо, що діти знають про цього письменника. (А знають вони чимало: і що він був кріпаком, а це, як вони пояснюють, те саме, що раб, що він геній і що він наш земляк, що називається він Кобзар, бо така назва його книжки, що в них удома є «Кобзар» і багато іншого). Після цих прекрасних відповідей, які учитель заохочує, схвалює і жодного разу не каже, що це неправильно, а, похваливши, скориговує, підправляє, розповідаємо дітям цікаве про Тараса Шевченка.

Я, як прихильниця біографічного методу, завжди пов'язую життєпис із творчістю автора. Переконана, що знання цікавих фактів біографії, особистого життя, які пов'язані з появою того чи того твору, привертають увагу до тексту, роблять його зрозумілішим, виводять на глибший рівень інтерпретації, зацікавлюють і п'ятикласника, й одинадцятикласника, і студента. Кількість дат – мінімальна. Більше цікавинок.

Отож кажемо, що життя Тараса Шевченка (9 березня 1814 – 10 березня 1861) було сповнене випробувань, боротьби, але обов'язково підкреслюємо, що це не був шлях бідного, нещасного, упослідженого, а шлях успішного українця й переможця. Він не мав жодних «стартових» умов, а досягнув вершини слави. Кажемо про великі два таланти Тараса Шевченка – талант письменника й художника. Народився він у селі Моринці, а його дитинство пройшло в селі Керелівка на Черкащині (акцентуємо дітям на правильній назві, адже й досі в різних джерелах читаємо «Кирилівка»). Батьки Тараса Шевченка були добрими й працьовитими, совісними, порядними людьми. Але російська імперія, яка загарбала тоді Україну, забрала в них волю, зробила їх кріпаками, власністю поміщика, якою він міг розпоряджатися, як і будь-якою річчю (продати, обміняти тощо). Дітей ці моменти особливо вражають, тут зазвичай починається жваве обговорення й багато емоцій.

Тарас Шевченко залишився круглим сиротою, бо батьки його рано померли. Він наймитував, був служкою в панському маєтку. Тарас Шевченко був безправним кріпаком і сиротою, але мав неймовірну мрію – стати художником. Варто розповісти учням, що в Петербурзі, куди переїхав пан зі своєю прислугою, Тараса Шевченка часто можна було побачити в Літньому саду, де він робив свої замальовки. І талант його помітили небайдужі люди, його викупили з кріпацтва, і він здобув освіту художника в Петербурзькій академії мистецтв. А незабаром написав геніальну поетичну збірку «Кобзар». Для російської влади Тарас Шевченко був небезпечний, а тому його було заарештовано й заслано в далекі безлюдні казахські степи солдатом на цілих десять років, заборонено писати й малювати. Можемо уявити, як йому хотілося додому, в Україну. Тарас Шевченко і в засланні не здався, він продовжував таємно писати й малювати (див. [5, с. 109–111]). І от поезія «За сонцем хмаронька пливе...» була написана в 1849 році, коли поет перебував на засланні. Сумуючи за волею, за своїм краєм, спостерігаючи за природою, Тарас Шевченко пише цю поезію.

Тепер виразно читаємо поезію. Ще раз наголошую, що перше виразне читання творів учителем має бути натхненним, має полонити уяву дітей, прозвучати так, щоб учні відчули/почули музичність і живописність поетичного слова, побачили кольорові картини, намальовані митцем. Учні слухають із заплющеними очима.

За сонцем хмаронька пливе...

За сонцем <u>хмаронька</u> пливе,/	2о, 3а, 2е, 1и
Червоні <u>поли</u> розстилає/	3о, 1а, 2е, 2и, 1і
І <u>сонце</u> спатоньки зове/	3о, 1а, 2е, 1и, 1і
У синє <u>море</u> : / <u>покриває</u> /	2о, 1а, 3е, 2и, 1у
Рожевою <u>пеленою</u> ,/	3о, 3е, 2у
Мов <u>мати</u> дитину./	1о, 1а, 3и, 1у
<u>Очам</u> любо. / <u>Годиночку</u> ,/	4о, 1а, 1и, 2у
Малую <u>годину</u> /	1о, 1а, 1и, 3у
Ніби <u>серце</u> одпочине,/	2о, 3е, 2и, 1і
З <u>богом</u> заговорить.../	4о, 1а, 1и
А <u>туман</u> , /неначе <u>ворог</u> ,/	2о, 3а, 2е, 1у
<u>Закриває</u> море/	1о, 2а, 1е, 1и
І <u>хмароньку</u> рожевую,/	2о, 1а, 3у, 1і
І <u>тьму</u> за собою/	2о, 1а, 1и, 2у
Розстилає <u>туман</u> сивий,/	1о, 2а, 1е, 3и, 1у
І <u>тьмою</u> німою/	2о, 2і, 2у

Оповис тобі <u>душу</u> ,/	3о, 1е, 1и, 1і, 2у
Й <u>не знаєш</u> , де дітись,/	1а, 3е, 1и, 1і
І <u>ждеш</u> його, /того <u>світу</u> ,/	4о, 1е, 2і, 1у
Мов матері <u>діти</u> ./	1о, 1а, 1е, 1и, 2і

Після читання робимо паузу. Далі – рефлексія (що відчули, побачили, уявили, які кольори й картини з’явилися в уяві). Кажемо дітям, що це пейзажна лірика, але водночас вона передає почуття, переживання ліричного героя.

Запитання до учнів:

– А хто ж це такий ліричний герой? (*Учні відповідають і разом з учителем формулюють визначення, учитель доповнює, узагальнює*). **Ліричний герой – це персонаж лірики;** це образ, що виникає в уяві читача під враженнями від твору. Ліричний герой не обов’язково тотожний з автором. Через нього автор може передавати власні почуття й переживання.

Наголошую, що визначення має бути «вплетене» в загальну роботу з текстом, впливати з нього, бути тісно пов’язаним, а не подаватися окремо, без зв’язку з аналізованим твором.

Далі – спільна робота з текстом (*діти отримують роздавальний матеріал – текст поезії*), повільно, рядок за рядком відчитуємо закодовані смисли твору, пояснюємо значення символічних образів, аналізуємо звуковий малюнок вірша, складаємо звукові діаграми поезії, пояснюємо значення кольорів, малюємо партитуру тексту, вчимося виразно читати вірш. Наголошую, що під час аналізу поезію слід читати повільно, розгортати її, як сувій дорогої матерії; ми ніби дивимося в мікроскоп і так намагаємося побачити кожен рядочок і кожне слово. Майбутніх учителів застерігаю не починати аналіз поезії з пошуку епітетів, порівнянь і метафор, з визначення теми й ідеї, яких там нема, але вони вперто їх визначають, забуваючи, що в поезії визначаємо мотив. Наголошую, що не треба просити дітей переказати поезію, адже в такий спосіб ми перетворюємо її на прозу, на скелет, ми руйнуємо емоцію, настрій, мелодію поезії, зникає увесь її чар, який так важко й натхненно створював поет.

Отже, читання поезії по одному рядку, візуалізація образів.

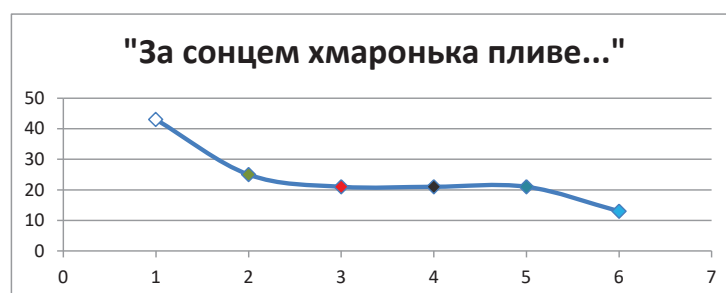
«*За сонцем хмаронька пливе...*» Що бачимо? Сонце, що асоціюється з червоним кольором, і білу хмару. «*Червоні поли розстилає...*» Що означає слово «поли»? Діти не знають його, треба пояснити. Поли червоні, бо хмару підсвічує сонце, яке ховається за горизонт. «*І сонце спатоньки зове...*» Хмара і сонце оживають, хмара, як мати дитину, кличе сонце спатоньки. Оцей художній засіб називається метафора, це коли ознаки одного явища переносять на інше за подібністю між ними (пояснюємо дітям простими, зрозумілими словами). Отже, знову йдемо від тексту до визначення теоретичного поняття. Звертаємо увагу учнів на те, як ніжно, лагідно каже Тарас Шевченко не «хмара», а «хмаронька», не «спати», а «спатоньки». «*У синє море: покриває Рожевою пеленою...*» Яку картину бачимо? На морі заходить сонце, йде спатоньки в море. Отже, з’являється ще один колір – синій, колір моря. Звертаємо увагу учнів на обов’язкову паузу після слова «море», прочитуємо правильно, пропонуємо учням прочитати кілька разів ці рядки. До речі, тут теж важливий момент: поезія має на уроці прозвучати так багато разів (у виконанні вчителя, під час аналізу при повільному читанні, під час складання партитури вірша, у виконанні учнів, які захочуть повправлятися в читанні за партитурою тощо), щоб до кінця уроку діти її майже знали напам’ять, адже тоді їм буде легше її вивчити вдома. «*...покриває Рожевою пеленою...*» Який колір з’явився? Рожевий. Як він утворюється? Змішуванням червоного й білого кольорів (червоне сонце, червоні поли, біла хмара). Що таке пелена? (Учні пояснюють). Допомагаємо їм уявити легкий, невагомий покрив, який застилає, обволікає. «*Мов мати дитину...*» На початку вірша поет говорив так ніжно, що образ мами, яка вкладає дитину спатоньки, з’являвся в нашій уяві сам собою, а в цьому рядку їх називає автор, порівнює з матір’ю і дитиною. Отже, маємо ще один художній засіб – порівняння. Разом з учнями даємо визначення й записуємо в зошити. «*Очам люблю. Годиночку...*» Як ви це розумієте? Приємно, мило, хочеться дивитися, дивишся й відпочиваєш, милуєшся. Обов’язкова пауза

після «любо». «...*Годиночку, Малую годину...*» Ця прекрасна картина триває зовсім недовго, поет дуже ніжно повторює «годиночку», «малую». «*Ніби серце одпочине...*» Що це означає? Як ви це розумієте? Учні пояснюють, що ліричний герой відпочиває душею, споглядаючи побачене диво природи. І на душі стає так добре, спокійно, затишно, мирно, що, здається, душа говорить з Богом («*З богом заговорить...*»). Звернімо увагу на крапки в кінці цього віршорядка, тут робимо довгу паузу, тут змінюється манера читання, лагідність, умиротвореність зникають, бо з'являється туман-ворог («*А туман, неначе ворог...*»). Знову маємо порівняння, туман поводить себе як ворог, руйнує, псує мирну картину («*Закриває море І хмароньку рожевою...*»). «*І тьму за собою Розстилає туман сивий...*» Які кольори з'явилися? Чорний – колір тьми, сивий – колір туману. Тобто з'являється темрява, яка закриває усю прекрасну картину. «*І тьмою німою...*» Чому тьма названа «німою», як думаєте? Як у темряві нічого не видно, так і в душі стає темно, німо, безголосо, у тій тьмі душа вже не говорить з Богом, як це було на початку поезії. «*І тьмою німою Оповис тобі душу...*» Тьма проникає в душу ліричного героя, несе смуток («*Й не знаєш, де дітись...*» – каже поет). «*І ждеш його, того світу, Мов матері діти*». Як ви це розумієте? Ліричний герой чекає світання, коли знову з'явиться сонце, світло. І той світанок такий бажаний, він жде його так сильно, як тільки діти можуть чекати маму. І знову маємо порівняння з мамою і дітьми, цими образами завершує митець свою поезію. До речі, як думаєте, чому образи матері й дитини виникали в уяві письменника, коли він писав цю поезію? Мабуть, тому що біля мами дитина почувається найбільш захищеною, в безпеці, біля мами вона вдома, а поет, як ми знаємо з його біографії, був на чужині, в засланні, а тому в душі йому дуже хотілося того затишку, захисту, домашнього (маминого) тепла.

Далі працюємо над **партитурою тексту**. Учитель виразно читає. Разом з учнями позначаємо скісними рисками паузи, підкреслюємо наголошені слова, на яких треба зробити при читанні акцент.

Виразне читання за партитурою. Охочі учні за партитурою читають виразно.

Робота зі **звуко-кольоровою картиною тексту**. Розподіляємо учнів, хто і які голосні рахує в тексті поезії. Ця робота проходить дуже жваво. Разом (на дошці і в зошитах) малюємо діаграму голосних звуків. Розповідаємо дітям також, що звуки асоціюються з певними кольорами (можна, до речі, голосно крикнути «А-а-а!» і запитати, який колір виник в їхній уяві, будьте певні, що всі назвуть червоний). Отже, звук О повторюється 43 рази (білий колір), звук Е – 25 разів (зелений), звук А – 21 (червоний), И – також 21 раз (темно-коричневий, чорний), У – 21 (синій, синьо-зелений), звук І – 13 (блакитний, синій).

Отже, на словесному образному рівні маємо такі кольори: хмара, туман (**білий колір**), сонце (**червоний**), синій, рожевий, тьма (**чорний**), сивий. І на звуковому рівні такі ж кольори: **біло-синьо-зелено-червоно-чорний**.

Перша строфа поезії світла, любовна, **біло-рожево-блакитна** (домінують лагідні сонорні звуки), а в **другій** з'являється **туман-ворог**, що закриває темрявою сонце, з'являється очікування світла, **колір темряви**. Бачимо це й на звуковому рівні.

Цікавим видом роботи є **асоціативні малюнки**: пропонуємо дітям намалювати цю поезію в зошитах чи на окремих аркушах, намалювати свої асоціації, все, що спадає на думку, коли ти слухаєш поезію. Діти будь-якого віку роблять це залюбки, малюють і дівчата, і хлопці. Представляємо малюнки, якою діти побачили цю поезію в кольорі, аналізуємо, чи збігається кольорова гама малюнків з точним підрахунком у діаграмі. Якщо на цьому уроці не встигаємо провести ще й такий вид роботи, можна перенести його на наступний урок, про що скажу далі.

Узагальнювальна бесіда.

- Що нового ви відкрили для себе на цьому уроці?
- Чи побачили ви Тараса Шевченка якимось по-іншому?
- Чи сподобалася вам поезія?
- Які враження залишилися у вашій душі після такого аналізу вірша?
- Чи легко вам буде вивчити його напам'ять?

Отож, підсумовуючи, скажу, що час невладний над Шевченковим словом. Тарас Шевченко був, є і буде найбільшим моральним авторитетом для нашого народу. А його тексти ми знову й знову відкриваємо/відчитуємо по-новому.

На наступний урок учні мають вивчити напам'ять вірш Тараса Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» Дітям буде дуже цікаво, якщо ви проведете артурок, на який вони принесуть кольорові олівці, кольоровий папір, ножиці, клей. Парти краще поставити колом, увімкнути легку музику, учні по черзі розказують поезію напам'ять, а всі інші її малюють чи створюють аплікацію. Завершується такий урок виставкою малюнків і аплікацій, обміном думками й враженнями. Такі артуроки я проводжу часто з учнями різних класів, це значно цікавіше, ніж просто вставати з-за парти й за списком розказувати вірш напам'ять.

Висновок. Таким чином, це лише одна з можливих форм проведення уроку. Кожен учитель може провести його цікавіше й креативніше, аби діти отримали і знання, і радість відкриття, і позитивні емоції, щоб урок літератури був улюбленим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Модельна навчальна програма «Українська література. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Архипова В.П., Січкач С.І., Шило С.Б.) URL: <https://drive.google.com/file/d/1mZUOTNruXmNJXck7fmtL5bPReQvXwgFR/view>.
2. Модельна навчальна програма «Українська література. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Яценко Т.О., Пахаренко В.І., Слижук О.А та ін.). URL: https://drive.google.com/file/d/1NJyC96_f3hglHcWCTP6Q2ixXJv3ehlx/view.
3. Модельна навчальна програма «Українська література. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Чумарна М.І., Пастушенко Н.М.). URL: https://drive.google.com/file/d/1MRfi5sRENH_yVuxtZ_Lh0IyYvHPKekP9/view.
4. Архипова В., Січкач С., Шило С. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Чернівці: Букрек, 2022. 240 с. URL: https://pidruchnyk.com.ua/1682-5_ukrlit_arhupova.html.
5. Яценко Т., Пахаренко В., Слижук О. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Чернівці: Букрек, 2022. 240 с. URL: https://pidruchnyk.com.ua/1678-5_ukrlit_yacenko.html.